

Meenutusi põhiseaduse sünnist

Koostanud ja toimetanud
UNO LÕHMUS

10. juunil 2022. aastal toimus Eesti Teaduste Akadeemia riigiõiguse sihtkapitali konverents „Kriis ja põhiseadus“, mis oli pühendatud Eesti Vabariigi põhiseaduse 30. aastapäevale. Konverentsi esimene sessioon kandis pealkirja „Tagasivaade põhiseaduse sünnile: põhimõttelised valikud ning tulised valupunktid“. Põhiseaduse sünni meenutasid

Liia Hänni, Põhiseaduse Assamblee liige, redaktsioonitoimkonna esimees, reformiminister 1992–1995 ja

Kaido Kama, Põhiseaduse Assamblee liige, justiitsminister 1992–1994, siseminister 1994–1995.

Arutelu juhtis **Uno Lõhmus**, Riigikohtu esimees 1998–2004, Euroopa Kohtu kohtunik 2004–2013.

Uno Lõhmus: Rahvahääletusel 28. juunil 1992 vastu võetud põhiseadus saab peagi kolmekümneaastaseks. Juba praegu on see kõige pikema elueaga Eesti põhiseadus. Esimene, 1920. aasta põhiseadus jõustus 21. detsembril 1920 ning kehtis 1. jaanuarini 1938, mil jõustus 1937. aastal koostatud põhiseadus. 1920. aasta põhiseadus pidas vastu 17 aastat. Sellesse 17 aastasse mahtusid ka 1933. aasta oktoobris rahvahääletusel vastu võetud olulised muudatused, mis aga formaalselt polnud uus põhiseadus, vaid 1920. aasta põhiseaduse muutmine, sest tugines 1920. aasta põhiseaduse §-dele 87–89, mis rääkisid põhiseaduse muutmisest. 1937. aasta põhiseaduse toime kestis vaid kaks ja pool aastat kuni Eesti annekteerimiseni.

Erinevalt varasematest põhiseadustest on 1992. aasta põhiseadus selle kehtimisega arvestades põlvkonnaülene dokument. Milline peaks olema põhiseaduse iga, juurdlesid juba esimese kirjutatud põhiseaduse, Ameerika Ühendriikide põhiseaduse loojad. Thomas Jefferson avaldas arvamust, et maa peab kuuluma elavale põlvkonnale, mistõttu peaks konstitutsioon kehtima 19 aastat. Jefferson lähtus tolle aja täisealiste elueast. James Madison arvas teisiti. Ta hoiatas tekkida võiva ebastabiilsuse eest, kui põhiseadust sagedasti uuendatakse. Riikide praktikas jäi valdama Madisoni arvamus. Sestap on põhiseaduse muutmine erinevalt tavaseadustest tehtud raskeks. Tõetera on väites, et kui konstitutsiooni on liiga raske muuta, siis on surnutel võim elavate üle ning möödanik valitseb tuleviku üle. Teisalt pole aga välistatud, et järgmine põlvkond jagab eelmise vaateid. Kuigi meie põhiseaduse loomisest on möödunud kolmkümmend aastat, on paljud selle loojad veel tegutsemas ning põhiseaduse säte ja mõte rahuldab ühiskonda.

1992. aasta põhiseadus kehtib väheste muudatustega. Vaid 2003. aasta põhiseaduse täiendamise seadus tekitas värina, mille toime põhiseaduse tekstile pole siiani lõplikult selge. Kuid see pole tänase arutelu teema.

Meie eesmärk on meenutada 1992. aasta põhiseaduse sünni. Väärtuslikud on Põhiseaduse Assamblee liikmete mälestused põhiseaduse tegemisest. Mul on hea meel, et kaks põhiseaduse aktiivset sepi, Liia Hänni ja Kaido Kama, olid nõus meenutama põhiseaduse loomise pingelist protsessi.

Füüsiku haridusega Liia Hänni oli aastatel 1990–1992 Eesti Vabariigi Ülemnõukogu liige ning kuulus ka Eesti Kongressi ja Eesti Komiteesse. Põhiseaduse Assamblees juhtis ta redaktsioonitoimkonda. Põhiseaduse vastuvõtmise järel jätkas Liia Hänni tegevust rahvaesindajana Riigikogus, olles VII, VIII ja IX Riigikogu liige. Ta oli ka ministriametis aastatel 1992–1995.

Kaido Kama oli samuti aastatel 1990–1992 Eesti Vabariigi Ülemnõukogu liige ning kuulus Eesti Kongressi ja Eesti Komiteesse. Ta oli Põhiseaduse Assamblee redaktsioonikomisjoni liige. Pärast põhiseaduse vastuvõtmist sai temast justiitsminister, sellel ametikohal oli ta aastatel 1992–1994, seejärel siseminister 1994–1995.

Enne, kui ma annan sõna põhikõnelejatele, teen lühikese tagasisivaate põhiseaduse loomise eelloole.

Põhiseaduse preambuli viimane lõik ütleb, et Eesti rahvas võttis rahvahääletusel vastu põhiseaduse 1938. aastal jõustunud põhiseaduse § 1 alusel. Mis on kirjas 1937. aasta põhiseaduse §-s 1? Seal on kirjas, et Eesti on iseseisev ja sõltumatu vabariik, kus kõrgema võimu kandja on rahvas. Liia Hänni sõnadest

6. veebruari 1992. aasta istungil nähtub, et üheks vaidlusküsimuseks oli 1937. aasta põhiseaduse ja loodava põhiseaduse vahetõde. Viide 1937. aasta põhiseaduse esimesele paragrahvile pidi näitama, et Eestis on kõrgema riigivõimu kandja rahvas, kellel selle tõttu on ka vajaduse korral õigus vastu võtta põhiseadus.

Rahvas moodustab nüüdisaegse konstitutsiooniteooria järgi konstitueeriva võimu, kuid uue põhiseaduse loomine ei toimu siiski endise põhiseaduse järgi. Saksa õigusteadlane Ernst-Wolfgang Böckenförde märkis õigustatult, et rahvast ei saa konstitueeriva võimu kandjana samastada aktiivkodanike summaga. Pigem on rahvas konstitueeriva võimuna poliitiliselt ühendatud ja piiritletud indiviidide grupp, kes teadvustab ennast poliitilise koguna. Selline kogu või ühiskonnagrupp võib olla konstitueeriva võimu kandja siiski vaid juhul, kui ta tegutseb edukalt poliitilise rahva esindajana ning on sellisena tunnustatud.

1990. aastal oli Eestis kaks poliitilist esinduskogu või institutsionaalset jõudu: 1990. aasta 18. märtsil valitud 105-liikmeline Eesti NSV Ülemnõukogu ning rahvaalgatuse korras 1990. aasta 24. veebruarist kuni 1. märtsini valitud Eesti Kongress. Jada järgnevaid fakte väärivad tähelepanu, et mõista, kuidas jõuti põhiseaduse koostamiseni.

1. 1990. aasta 30. märtsi deklaratsiooniga „Eesti NSV Ülemnõukogu ja Eesti Kongressi koostööst“ tunnustas ülemnõukogu Eesti Kongressi kui Eesti Vabariigi kodanikkonna esinduskogu ja otsustas teha temaga koostööd Eesti riikliku iseseisvuse saavutamiseks.¹
2. 1991. aasta 3. märtsil toimus ülemnõukogu otsuse alusel referendum elanike tahte väljaselgitamiseks Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamise küsimuses. Referendumil osales 949 354 inimest, neist 737 964 soovis Eesti Vabariigi riikliku iseseisvuse ja sõltumatuse taastamist.
3. 1991. aasta 20. augustil, putši teisel päeval võttis ülemnõukogu vastu otsuse Eesti riiklikust iseseisvusest.² Otsuses oli teinegi oluline punkt: „Eesti Vabariigi põhiseaduse väljatöötamiseks ning rahvahääletusele esitamiseks moodustada Põhiseaduslik Assamblee, mille koosseis kujundatakse delegerimise teel Eesti Vabariigi kõrgeima seadusandliku riigivõimuorgani Eesti Vabariigi Ülemnõukogu ning Eesti Vabariigi kodanikkonna esinduskogu

¹ Eesti NSV Ülemnõukogu 30. märtsi 1990. a deklaratsioon „Eesti NSV Ülemnõukogu ja Eesti Kongressi koostööst“. – ENSV ÜVT 1990, 12, 179.

² Eesti Vabariigi Ülemnõukogu 20. augusti 1991. a otsus „Eesti riiklikust iseseisvusest“. – RT 1991, 25, 312.

Eesti Kongressi poolt.“ Marju Lauristin ütles istungil: „Teine punkt kõneleb sellest, kuidas me läheme edasi riigigorganite moodustamiseni, mis on üleminekuperioodi lõpetamise tingimus. Meile on teenäitajaks Euroopa, kuhu taastatav Eesti Vabariik peab sobima. Selleks on tarvilik põhiseadus, mis töötatakse välja just täna, just siin. Ja just selle põhiseaduse väljatöötamiseks ongi nüüd leitud lahendus Põhiseadusliku Assamblee moodustamise näol. See on väga oluline otsus, mis on sündinud läbirääkimiste tulemusena. Meil tuleb ületada seni Eesti ühiskonda lahutanud vastuolud, luua põhiseaduse selline projekt, mille tõesti võiks anda rahvahääletusele, referendumile ja võtta sellisena vastu ning alustada sellega ka uut ajaloolise arengu järku Eesti Vabariigis.“³ Otsuse kolmas punkt ütles, et Eesti Vabariigi parlamendivalimised viiakse läbi 1992. aastal uue põhiseaduse järgi.

4. 1991. aasta 3. septembril võttis ülemnõukogu vastu otsuse Põhiseadusliku Assamblee tööülesannetest ja töökorraldusest. Otsuse esimeses punktis öeldi, et Põhiseaduslik Assamblee on **normiloova õigusega organ**, kelle ülesanne on välja töötada Eesti Vabariigi põhiseaduse eelnõu. Assamblee pidi kokku tulema ühe nädala jooksul pärast selle moodustamist ülemnõukogu esimehe kutsel, kes pidi juhtima assamblee tööd kuni selle enda juhataja valimiseni. Põhiseaduse eelnõu ülemnõukogule esitamise tähtaeg pidi olema 1991. aasta 15. november ning ülemnõukogule tuli esitada põhiseaduse eelnõu, mille esitamist pooldab enamik assamblee liikmeid. Põhiseadusliku Assamblee tegevus pidi lõppema rahvahääletuse väljakuulutamise päeval.⁴
5. Samal päeval võttis ülemnõukogu vastu teise otsuse: Põhiseadusliku Assamblee valimistest. Otsuses öeldi, et Põhiseaduslik Assamblee on 60-liikmeline: ülemnõukogu valib enda hulgast 30 ning Eesti Kongress enda liikmete hulgast samuti 30 assamblee liiget.⁵
6. 9. septembril 1991. aastal kinnitas ülemnõukogu Põhiseadusliku Assamblee koosseisu, mille olid valinud ülemnõukogu ja Eesti Kongress.⁶

³ Eesti Vabariigi Ülemnõukogu stenogramm XII koosseis, 46. istungjärk, 3. istung, 20.08.1991. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199108201800#PKP-11717> (4.1.2023).

⁴ Eesti Vabariigi Ülemnõukogu 3. septembri 1991. a otsus „Eesti Vabariigi Põhiseadusliku Assamblee tööülesannetest ja töökorraldusest“. – RT 1991, 30, 357.

⁵ Eesti Vabariigi Ülemnõukogu 3. septembri 1991. a otsus „Põhiseadusliku Assamblee valimistest“. – RT 1991, 30, 356.

⁶ Eesti Vabariigi Ülemnõukogu 9. septembri 1991. a otsus „Eesti Vabariigi Põhiseadusliku Assamblee valmistulemuste kinnitamise kohta“. – RT 1991, 31, 374.

7. Põhiseaduslik Assamblee kogunes oma esimesele istungile 1991. aasta 13. septembril. Assamblee juhatajaks valiti Tõnu Anton, asejuhatajateks Lauri Vahtre ja Ülo Uluots.⁷
8. Assamblee töö algas kahe ettekande kuulamisega, võiks öelda, et kahe sissejuhatava õppetunniga. Rein Taagepera andis ülevaate stabiilsete demokraatiate põhitüüpidest, parlamendi ja riigipea suhetest ning esitas üldmõtteid põhiseadustest.⁸ Teine ettekanne oli tollaselt justiitsministrilt Jüri Raidlalt, kes selgitas, et esitab mõtteid põhiseaduse struktuuri kohta.⁹ Raidla ettekanne põhines tema juhitud töörühma ettevalmistatud põhiseaduse projektil.¹⁰ Marju Lauristin võttis sõna, sest talle polnud selge, kes assamblee liikmetest on projekti esitanud. Reglemendi järgi võis põhiseaduse eelnõu esitada Põhiseadusliku Assamblee liige. Raidla vastas, et andis projekti üle eelmisel õhtul assamblee juhatajale. Siis veel reglementi vastu võetud ei olnud. Raidla pidas esitamist korrektseks, sest eelnõu autorite gruppi kuulus assamblee liige Tiit Käbin.¹¹
9. Assamblee teisel istungil, 20. septembril 1991 oli arutusel assamblee reglemendi projekt. Reglement kinnitati.¹² Reglemendi järgi sai eelnõusid esitada 1. oktoobrini.
10. Assamblee kolmandal istungil, 27. septembril 1991, seega veel enne eelnõude esitamise lõpptähtaja saabumist, jätkas Jüri Raidla oma meeskonna eelnõu tutvustamist.¹³ Samal istungil informeeris assamblee juhataja, et Linnart Mäll on esitanud assambleele Ando Lepsi koostatud põhiseaduse projekti.¹⁴ Juba varem olid Ülo Seppa, Enn Tarto, Sirje Endre ja Hando Runnel teinud ettepaneku võtta assamblee arutatava eelnõuna aluseks 1937. aasta põhiseadus. Sõna võtnud Ülo Seppa märkis: „1938. aasta põhiseaduse aluseks võtmine ja selle edasiarendamine täienduste ja paranduste teel muudaks meie põhiseaduse juba üle viiekümneaastaseks, mis on rahvusvaheliselt lugupidamist äratav akt.“¹⁵

⁷ V. Peep (toim.). Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee. Koguteos. Tallinn 1997, lk 30.

⁸ Samas, lk 31–34.

⁹ Samas, lk 34–37.

¹⁰ Samas, lk 51–57.

¹¹ Samas, lk 60.

¹² Eesti Vabariigi Põhiseadusliku Assamblee reglement. Samas, lk 23–25.

¹³ Samas, lk 66–89.

¹⁴ Samas, lk 89.

¹⁵ Samas, lk 91.

11. Veel enne eelnõude esitamise lõpptähtaja saabumist andsid toimekonnad, neid oli moodustatud seitse, kolmandal istungil arvamuse kahe eelnõu – Raidla töögrupi eelnõu ja 1937. aasta põhiseaduse – kohta, et millist neist võtta aluseks. Toimekondade arvamused olid väga erinevad.¹⁶
12. Assamblee juhataja Tõnu Anton tuletas 27. septembri istungit lõpetades meelde, et põhiseaduse projektide esitamise tähtaeg on 30. september, kuid kõigil toimekondadel on seni võimalik võrdlevalt analüüsida kolme laekunud projekti – need olid Jüri Raidla töögrupi eelnõu, 1938. aasta põhiseaduse tekst ja äsja assamblee liikmetele antud Ando Lepsi koostatud eelnõu.¹⁷
13. Assamblee neljandat istungit 4. oktoobril 1991 alustas assamblee juhataja Tõnu Anton tänu avaldamisega Jüri Adamsile ja Kalle Kulbokile, et nad on öla alla pannud põhiseaduse projekti väljatöötamisele, esitades oma eelnõud.¹⁸
14. Assamblee viiendal istungil, 11. oktoobril 1991 kuulati assamblee juhatus poolt kutsutud ekspertide Ilmar Rebase, Henn-Jüri Uibopuu, Advig Kirise ja Jaan Krossi arvamust. Me ei tea, millised küsimused esitas juhatus ekspertidele, kuid ilmselt oli soov kuulda arvamust 1937. aasta põhiseaduse aluseks võtmise kohta. Arvamust tutvustas istungil professor Ilmar Rebane: „Ekspertid on arvamusel, et 1938. aasta põhiseadus on jõus, kuid ta ei toimi ja tema rakendamine ei ole võimalik, sest need struktuurid, mis selles põhiseaduses on ette nähtud, ei ole lihtsalt moodustatavad [...] Peab märkima, et 1938. aasta põhiseadus on mõnes osas lootusetult vananenud. [...]“ Eksperti-arvamus on esitatud seisukoht ka uute põhiseaduse eelnõude kohta. Rebane seletas, et mõningad projektide peatükid on suhteliselt autonoomsed ja nende peatükkide raamides on võimalik anda eelistust ühele või teisele projektile, sõltumata sellest, milline on üldhinnang ühele või teisele projektile. Ta tõi näitena kodanike põhiõiguste ja põhivabaduste peatüki. Raidla töögrupi projektis oli neile õigustele pühendatud 44, Lepsi projektis 27, Adamsi projektis 26, Talviku-Kaljuvee projektis 14 ja 1938. aasta põhiseaduses 26 paragrahvi. Rahvusvaheliste dokumentide analüüsi põhjal arvasid eksperdid, et paragrahve peaks olema üle 50. Nende lõppjäreldus oli, et kõigis esitatud eelnõudes on olulised lüngad.¹⁹

¹⁶ Samas, lk 93–107.

¹⁷ Samas, lk 107.

¹⁸ Samas, lk 108.

¹⁹ Samas, lk 153–154.

15. Samal istungil asuti hääletama, milline projekt võtta aluseks edasisele arutelule. Esimesena laekunud Raidla töögrupi projekt sai 25 poolthäält. Teisena laekunud ettepaneku võtta aluseks 1937. aasta põhiseaduse tekst, poolt hääletas neli liiget. Kolmandana esitatud Lepsi koostatud projekt sai kolm häält. Neljandana esitatud Adamsi töögrupi projekt sai 29 poolthäält. Kolmandas ehk lõppvoorus jäid konkureerima Raidla ja Adamsi töögrupi projektid. Selles voorus sai Adamsi projekt 29, Raidla projekt 22 poolthäält. Adamsi töögrupi projekti tuli reglemendi kohaselt veel hääletada, et selgitada, kas projektile antakse rohkem poolthääli kui vastuhääli. Poolthääli oli 37, enam kui pool assamblee liikmetest. Assamblee sai hakata ette valmistama põhiseaduse eelnõu esimest lugemist.²⁰

Pärast sellist lühikest kiretut sissejuhatust jätkavad asjaosalised. Meile eraldatud aeg ei luba kuulajatele esitada põhiseaduse koostamise kogu käigu ülevaadet. Leppisime kokku, et põhiseaduse koostajad meenutavad, millised olid tulisemad vaidluspunktid ning millised olid probleemid. Leppisime ka kokku, et kõigepealt saab sõna Kaido Kama.

Kaido Kama: Aitäh! Proovin oma jutus vastata küsimusele, millised olid assamblees ülemnõukogu ja Eesti Kongressi poolt valitud liikmete omavahelised suhted ja kuidas see mõjutas põhiseaduse valmimist. Seda on ikka ja jälle küsitud ning see käis ühe teemana läbi ka kirjavahetusest härra Lõhmusega, kui me tänase konverentsi üle mõtteid vahetasime. Nii et ma keskendun sellele teemale. Lisaks valgustan natukene ka tolle aja üldisi poliitilisi jõujooni ja vastasseise. Mõne siinviibija jaoks ma räägin võib-olla enesestmõistetavusi. Aga arvestada tuleb sellega, et keskikka hakkab jõudma põlvkond, kellel isiklikud mälestused sellest ajast puuduvad. Selle tõttu olengi lubanud endale mõned triviaalsused. Ja ütlen ette ära, et minu arvates ei jooksnud jõujooned assamblees üldse mitte seda piiri pidi, et milline assamblee liige on millisest kogust valitud, vaid need jõujooned olid hoopis teistsugused, mida ma proovin ka oma jutus kirjeldada.

Alustan üldistusega sellest, milline oli põhiseaduse kirjutamise ajal Eesti poliitiline maastik. Võib rääkida kolmest suurest poliitilisest suundumusest. Üks oli seltskond, keda võiks nimetada rahvuslasteks. Ma ei taha kasutada sõna „rahvusradikaal“, mida tol ajal pruugiti, sest tegelikult radikaalsusest

²⁰ Samas, lk 167–168.

polnud seal juttugi, kui inimesed tahtsid lihtsalt oma riiki tagasi. Siis oli seltskond, keda koondas ennekõike suur rahvaliidumine Rahvarinne. Need olid parajuslased või mõõdukamad rahvuslased, kelle nõudmised ja tahtmised arenesid aja jooksul suuremast autonoomiast Nõukogude Liidu koosseisus kuni täieliku iseseisvuse nõudmiseni. Ja kolmandat suurt seltskonda võiks nimetada (kõik need on tinglikud üldistused) nõukogudeaegseks nomenklatuuriks, kus olid siis toleaeagsed kompartei funktsionäärid, tehasedirektorid, kolhoosiesimehed ja muu selline rahvas. Ja tuleb ka rõhutada, et need ei olnud kaugeltki enam need kommunistid, kes meil olid Eestis Karl Vaino aegadel, vaid juba uuendusmeelsed inimesed, võrreldes varasemate aegadea.

Meie esinduskogudes oli siis jõudude vahekord selline, et kongressis oli valdav enamus rahvuslaste käes ja tugevalt oli esindatud ka Rahvarinne. Seda niinimetatud nomenklatuuri oli seal väga vähe või praktiliselt ei olnudki. Ülemnõukogus oli kõige suurem jõud Rahvarinne, aga neil ei olnud absoluutset enamust. Ülemnõukogus oli tugevalt esindatud nomenklatuur, lisaks veel vene seltskond ja näpuotsatäis niinimetatud rahvuslasi: mina, Illar Hallaste, Mart Laar, Andres Ammas ja mõni väga üksik veel, nii et meie olime seal suures vähemuses. Tuleb öelda veel seda, et ERSP [Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei] boikoteeris ülemnõukogu valimisi ja ei seadnud üles oma kandidaate, kuigi tol hetkel oli ERSP oma populaarsuse laineharjal. Sellest otsusest sõltus aga väga palju Eesti riigi kujunemisel selliseks, nagu ta meil praegu on.

Üheks põhiliseks veelahkmeks rahvuslaste ja Rahvarinde vahel oli suhtumine ennesõjaaegsesse Eesti Vabariiki. Rahvuslaste jaoks oli aksioom, et selle riigi eksistents on vägivaldselt katkestatud, kuid õiguslikus mõttes eksisteerib ta edasi. Ja meie töö pole midagi muud kui kuskil juriidilises määramatuses hõljuv vabariik uuesti reaalsusesse tuua. Rahvarinde seisukoht – kõik need on väga suured üldistused – oli selline, et me loome uut vabariiki. Selle jaoks oli isegi termin „kolmas vabariik“ ning välja töötatud teooria, mille järgi Eesti NSV aeg oli teine vabariik ja ennesõjaaegne oli esimene. Seda vabariiki oleks pidanud nii-öelda välja kuulutama ja hakkama otsast peale üles ehitama. Nomenklatuuril õigusliku järjepidevuse kohta väga selget seisukohta ei olnud, see oli ennekõike rahvuslaste ja Rahvarinde vaheline vaidlus.

Kui me rääkisime tollal Eesti Vabariigi taastamisest õigusliku järjepidevuse alusel, siis loomulikult kerkis kohe üles ka küsimus 1938. aasta

põhiseaduse kehtivusest. Siin tsiteeriti professor Rebast, kes ütles, et enne sõjaaegne põhiseadus oli jõus, aga tema toime oli peatatud. Ma arvan, et 1938. aasta põhiseaduse taaskandamisele hakati kõigepealt mõtlema Eesti Kongressis. Aga ülemnõukogu jõudis selles mõttes ette, et võttis üheksakümnenda aasta maikuus vastu seaduse Eesti sümboolikast, millega jõustati viis paragrahvi 1938. aasta põhiseadusest.²¹ Muu hulgas ka paragrahv 1, mis ütleb, et Eesti on iseseisev ja sõltumatu vabariik. Ja takkajärgi võivad nüüd ajaloolased arutleda selle üle, mida pärast seda otsust oli veel vaja välja kuulutada.

Eesti Kongress võttis põhiseaduse teema tõsiselt ette kolmandal istungil 1990. aasta oktoobris. Tulevane põhiseaduse elnõu autor Jüri Adams pidas väga põhjaliku ettekande, kus ta kahtles, nagu hiljem ka professor Rebane, et kas 1938. aasta põhiseadus on üldse rakendatav. Adams nägi eelkõige suurt probleemi riiginõukogu moodustamises, mis oli tolle aja kahekojalise parlamendi teine koda.

Mina olin tol ajal veel väga veendunud õigusliku järjepidevuse eest võitleja ning kuskil arhiivides peaks olema alles ka minu tollele kongressile esitatud märgukiri, milles ma pakkusin välja mehhanismi, kuidas saaks moodustada riiginõukogu. See lihtsalt näitab, kui tõsiselt me 1938. aasta põhiseaduse taasjõustamise peale tol hetkel mõtlesime. Minu skeem nägi ette, et presidendi funktsiooni peab täitma eksiilvalitsuse juht, kes oli siis ametinimega peaminister presidendi ülesannetes. Riiginõukogu oleks tulnud moodustada osaliselt nendest institutsioonidest, kes meil olemas olid. Pätsi-aegses Eesti Vabariigis oli niinimetatud kutsekodade või kutseliitude või kuidas neid nimetatigi, süsteem. Riiginõukogu neljakümnest liikmekohast tervelt kuuestest oli siis reserveeritud nendele kutsekodade esindajatele. Neid ülejäänud kahtekümmend nelja kokku saada oli väga keeruline, aga kuidagi ma selle valmis joonistasin. Põhimõte oli siis see, et osa ametimehi oli olemas, kahe suurema kiriku pead olid Eestis olemas, kõrgkoolide rektorid olid Eestis olemas ja lisaks võis president erioigusel nimetada riiginõukokku veel kümme liiget omalt poolt.

Väga lihtne oli tõsta üles loosung, et me tahame 1938. aasta põhiseaduse taastamist. Loosungi tõstjad reeglina polnud seda põhiseadust lugenud. Ja üsna varsti, lisaks formaalsetele takistustele, millest me praegu rääkisime,

²¹ Kaido Kama peab silmas Eesti NSV Ülemnõukogu 8. mai 1990. a seadust „Eesti sümboolikast“ (EV ÜVT 1990, 14, 239). [Toim.]

hakkas pärale jõudma ka arusaam, et tegelikult ei ole tegemist väga demokraatliku põhiseadusega, mida me peaksime igatsema ja soovima tulevikuks eesti rahvale. Minu mäletamise järgi tõi Mart Laar sellelsamal oktoobrikuu istungjärgul esimest korda välja ka argumendi, et meie Eesti riigi kaotamine kolmekümne üheksandal-neljakümnendal aastal või loovutamine, nii lihtsalt nagu see toimus, oli suures osas võimalik selle tõttu, et meil oli selline ülimalt presidendikeskne põhiseadus. Nii et selles mõttes olid need järjepidevuslased kahvliis: ühelt poolt tuli hoida seda liini ja kehtivat põhiseadust, aga teiselt poolt olid väga suured raskused rakendamise ja ega see põhiseadus lõpuks meile ei meeldinud kah enam.

Nüüd jõuame augustiotsuseni²², millest härra Lõhmus ka juba rääkis ja millega otsustati moodustada Põhiseaduse Assamblee. Valgustan veidi neid tagamaid, mida tänapäeval enam kas ei teata või ei teadvustata, nimelt milles sisuliselt see kokkulepe Eesti Kongressi ja ülemnõukogu vahel tol hetkel seisnes. Liia teab seda täpsemalt, sest Liia oli nende läbirääkimiste juures.

Otsus teha assamblee pariteetsetel alustel oli tegelikult vastutulek Eesti Kongressile, kes sellega poliitilisest isolatsioonist välja toodi. Aga Eesti Kongress maksis selle eest ka päris kõrget hinda. Ja see kõrge hind oli kirjas augustiotsuse esimeses punktis.²³ Eesti riigile hakatakse taotlema rahvusvahelist tunnustust. Tegelikult taotles seda [Edgar] Savisaare valitsus omale juba pikemat aega ja Savisaare emissarid käisid selleks mööda maailma ringi, aga Eesti Kongressil ja tema juhtidel oli tänu väliseestlaskonnale väga tugev mõju erinevates maailma riikides ja Eesti Kongress blokeeris edukalt seda Savisaare soovi. Pärast 1991. aasta 20. augustit võttis Eesti Kongress selle bloki maha ning vastupidi, pani öla alla rahvusvahelise tunnustuse taotlemisele. Ja see läks lahti niisuguse mürinaga, mida keegi meist ei osanud ette kujutada. Pärast 20. augusti otsust juba 22. augustil tunnustas Eestit Island, 24. augustil Vene Föderatsioon ja siis hakkas neid diplomaatiliste suhete tunnustamisi tulema robinal. Mulle meenub väike isiklik mälestuskild tollest ajast, kui mulle tuli Toompea koridoris vastu Jüri Raidla ja ütles: „Noh, Kaido, kas nüüd teeme selle riigi valmis.“ Oli niisugune meeleolu.

²² Eesti Vabariigi Ülemnõukogu 20. augusti 1991. a otsus „Eesti riiklikust iseseisvusest“. – RT 1991, 25, 312. [Toim.]

²³ Otsuse punkt 1: „Kinnitada Eesti Vabariigi riiklikku iseseisvust ja taotleda Eesti Vabariigi diplomaatiliste suhete taastamist.“ [Toim.]

Üsna varsti pärast seda, kui Vene tankid läksid tagasi Pihkva poole, hakkas mõlemal poolel, nii ülemnõukogul kui ka Eesti Kongressil, tekkima kõhklusi, et äkki me andsime liiga palju käest ära. Ülemnõukogu istungil 3. septembril, kui võeti vastu otsus assamblee valimiste kohta²⁴, läks asi väga teravaks. Küsiti, kas me moodustame siin mingeid uusi võimuorganeid ja öeldi, et ülemnõukogu on ainuke seaduslik rahvaesindus ja nii edasi ja nii edasi.

Ma otsisin üles tolleaegse ülemnõukogu stenogrammi ja ma tsiteerin Marju Lauristini, mis ta ütles tol päeval kõnepuldist: „See on selle kompromissi mehhanism. See on üks tervik. Siit ei saa võtta välja ühte punkti, mis meile meeldib, seda punkti 1, ja öelda, et see on meie teene, see on meie punkt, see on lahja punkt, aga selle poliitilist hinda me ei ole valmis maksma. Seda laadi tegevust, seda laadi mõtteviisi, kui me sügavalt järele mõtleme, ei pea keegi eetiliseks. Kui me läheme demokraatlikku maailma, kui me läheme turumajandusse, kui me hakkame tegema ausat äri, siis me peame iga asja eest, mis meile meeldib, maksma täpselt seda hinda, mis on kokku lepitud. See kehtib nii majanduses, poliitikas kui ka kõigis nendes suhetes, kus on tegemist subjektidega, ja poliitikas on alati tegemist subjektidega.“²⁵

Samamoodi oli jauramist Eesti Komitees. Et mis me nüüd siis teeme, laseme neid okupatsioonivõimu organeid rahvusvaheliselt tunnustada ja nii edasi ja nii edasi. Ja nüüd ma tsiteerin Lauri Vahtret. Tema, sõltumatult Marju Lauristini jutust ülemnõukogus, ütles Eesti Komitee ees, et kokkulepe on kokkulepe ja kui see on sõlmitud, tuleb sellest ka kinni pidada. Nii et juba enne seda, kui assamblee sai valitud, olid üleval kired, kahtlused ja vaidlused.

Nüüd siis ülemnõukogust ja Eesti Kongressist valitud assamblee liikmed. See ei olnud kaugeltki nii, et eri institutsioonidest valitud assamblee liikmed oleksid olnud ühtsed meeskonnad. Kõigepealt tuletame meelde, et mina ja Mart Laar olime assambleesse valitud ülemnõukogust, mitte kongressist, kuid meie kindlasti ei esindanud ülemnõukogu põhiliini. Kongressist valiti assambleesse ülemnõukogu liikmed Illar Hallaste, Ivar Raig ja Vello Saatpalu. Kongressist assambleesse läinud seltskond ei olnud sugugi homogeenne

²⁴ Eesti Vabariigi Ülemnõukogu 3. septembri 1991. a otsus „Põhiseadusliku Assamblee valimistest“. – RT 1991, 30, 356. [Toim.]

²⁵ Tsitaat Marju Lauristini sõnavõtust ülemnõukogu 3. septembri 1991. a istungil. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199109031200#PKP-11765> (4.1.2023). [Toim.]

rahvuslaste ja ERSP-lastesteltskond. Nende hulka kuulusid niisugused tuntud avaliku elu tegelased nagu Rein Taagepera, Ülo Vooglaid, Lennart Meri, Ain Kaalep ja Hando Runnel, kes olid kõik kongressist valitud. Lisaks neile valiti kongressist assambleesse ka väga selgelt Rahvarinde inimesed, nagu näiteks Rein Ruutsoo ja Rein Tamme. Juba see peaks meile näitama, et niimoodi ei saa küsimust püstitada, nagu kahest eri kogust valitud seltskonnad oleksid kujutanud endast mingisuguseid homogeenseid sõpruskondi. Väga kaugel sellest.

Jõujooned assamblee sees jagunesid ennekõike suhtumise ümber presidentaalsesse ja parlamentaarsesse võimu. Mul on suhteliselt vähe mälestusi eelnõude hääletamine ajast. Kindlasti oli Adamsi eelnõu poolt terve rida tublisid rahvuslasi ja ERSP-lasi lihtsalt sellel põhjusel, et see on meie mehe eelnõu. Aga see ei olnud ainukene põhjus, miks Adamsi eelnõu valiti. Mul on täpselt meeles, kuidas Peet Kask, kes oli väga veendunud Rahvarinde ja keskerakonna mees, Savisaarele väga lähedal seisev isik, tuli pärast seda, kui Adamsi eelnõu oli ära valitud, minu juurde ja ütles, et valisime endale rohkem tööd, aga Eestile parema põhiseaduse. Oli selge, et Raidla töörühma eelnõu oli võrreldes Adamsi eelnõuga juriidiliselt palju paremini viimistletud ja vormistatud. Mina sain niimoodi aru, et Peet Kask oli valinud Adamsi eelnõu ikkagi just nimelt selle parlamentarismi pärast, mille veendunud toetaja ta oli.

Siia juurde veel kõrvalepõikena, et tolleaegset tausta lihtsalt paremini mõista. Rein Taagepera oli väliseestlane, kes eestlastele tol ajal õpetas esimesi A ja B põhitõdesid, mis asi on demokraatia, kuidas toimivad demokraatia mehhanismid, millised on erinevad valimissüsteemid ja nii edasi. Ja Peet Kask oli Rein Taagepera kõige parem õpilane Eestis. Nad olid omavahel väga lähedalt seotud inimesed. Sellest presidentaalsuse ja parlamentarismi vahekorrast räägib meile Liia ilmselt pikemalt.

Selle selgitamiseks, milline oli jõudude vahekord Põhiseaduse Assamblees, ma otsisin välja ühe tsitaadi. 12. jaanuaril 1992 kirjutas ajakirjanik Igor Rõtov Rahva Hääles: „[...] piiratud võimuga presidenti näevad meelsasti näiteks ERSP-lane Adams, sotsiaaldemokraat Lauristin, rahvaerakondlane Kask, kristlik demokraat Laar ja teised. Tugevat presidenti ihkavad eelkõige need, kes ei ole erakondade kaudu läbi löönud või on end sidunud teist laadi organisatsioonidega nagu Vaba Eesti liider Toome, Maaliidu esimees Sirendi. Kuni tänase päevani võis mõttelise joone paigutada Eesti poliitikas Savisaare

pooldajate ja vastaste vahele. Nüüd on asi keerulisem. Suhtumine riigipea valimisse liitis muidu suisa vastandlikud erakonnapoliitikud „Kadrioru-meelsete“ vastu.“

Minu meelest on Rõtovi kirjeldus väga täpne. Tõepoolest olid assamblees jõujooned pigem sellised, et meie rahvuslased koos Rahvarindega olid Kadrioru-meelsete vastu. Kadrioru-meelsed tähendab seda, et tookord istus Kadriorus Arnold Rüütel ja kuigi kõik assamblee liikmed andsid ametisse astudes vande, et nad tegutsevad ainult eesti rahva tuleviku nimel ega lase ennast mõjutada päevapoliitikast, siis päriselt sellest päevapoliitikast ikkagi ei pääsetud. Ma rõhutan, et see on väga suur üldistus, kuid võib ikkagi öelda, et tugevamat presidendivõimu pooldas see seltskond, kes tahtis näha Arnold Rüütli presidendina. Rein Taagepera on kunagi analüüsinud assamblee hääletamisi ja leidnud, et ta hääletas kõigis küsimustes täpselt samamoodi nagu ERSP-lane Viktor Nõitsoo.

Kuidas päevapoliitika põhiseadust veel mõjutas? See on väikene spekulatsioon, aga ma julgen öelda, miks me saime niisuguse riigikaitse peatüki, nagu me saime. See oli tegelikult jupp aega kogu meie põhiseaduse kõige suurem probleem ja hiljem tuli sellepärast põhiseadust muutma hakata. Põhjus oli väga lihtne. Me olime olukorras, kus tollane peaminister Savisaar tegeles järjekindlalt omaile ustavate jõustruktuuride loomisega. Mõtleme kodukaitse peale, mõtleme kõikvõimalike eriteenistuste peale, mille ta enda ümber moodustas, mõtleme politsei politiseerimise peale. Ja selle pärast kirjutati riigikaitse peatükis kaitseväge juhtimisel presidendi roll suuremaks ja valitsuse roll väiksemaks. Kõige selle häda juures, mida me hiljem nägime kaitseministeeriumi ja kaitseväge vastasseisus ning kus meie kaitseväge oli sisuliselt allumatu, kõige selle häda juures oli ka üks hea asi. Tegelikult meie kaitseväge kunagi ei politiseerunud, meile ei tekkinud kaitsevække sihukest seltskonda, keda näiteks politseis esindasid Ain Seppik ja Jaan Toots, kes olid selgete poliitiliste eelistustega politseinikud. Sellist asja meil sõjaväkke või kaitsevække kunagi ei tekkinud.

Hakkan nüüd vaikselt otsi kokku tõmbama. Redaktsioonikomisjon töötas minu arvates ühtse meeskonnana, kuigi koosnes väga erinevate poliitiliste jõudude esindajatest. Ja kui me räägime praegu, et põhiseadus on meid hästi teeninud, siis just redaktsioonikomisjonis valmis selle põhiseaduse lõplik tekst sellisena, nagu ta meil praegu kehtib. Ja see valmis poliitikute ja juristidest ekspertide koostöös. Minu arvates see ongi võti, miks meil praegu

on nii hästi töötanud ja meid teeninud põhiseadus. Vaidlused ja kaklused redaktsioonikomisjonis olid väga rasked ja väga pingelised, vahepeal lõppes asi sellega, et Jüri Adams lõi ukse kinni ja ütles, et tema enam teistega ei räägi. Igasugused asjad juhtusid, aga ikkagi tulemus on hea tänu sellele, et põhiseadust ei tehtud ühelt poolt ainult lähtuvalt päevapoliitikast, ja teiselt poolt ei ole põhiseadus ainult mingi kuiv juriidiline dokument. Põhiseadus on ikkagi ühiskondlik kokkulepe ja see ühiskondlik kokkulepe sai seal kajastatud.

Lõpuks paar täiesti isiklikku mälestust, kui mul on veel hetk aega.

Uno Lõhmus: Isiklike mälestuste jaoks on.

Kaido Kama: Üks isiklik mälestus puudutab Liiat. See oli siis, kui me formuleerisime parasjagu seda kohta, kus president teeb vabariigi valitsuse koosseisus muudatusi. Praegu kehtiva põhiseaduse tekst on järgmine: „Muudatusi ametisse nimetatud Vabariigi Valitsuse koosseisus teeb Vabariigi President peaministri ettepanekul.“ Kerkis küsimus, kas presidendil on selle juures otsustusõigus. Ja loomulikult oli meie kõigi ühine seisukoht, et seda otsustusõigust ei ole. See on lihtsalt nii-öelda riigi poolt pandav tempel sellele, mida peaminister oma valitsusega teeb. Aga siis Liia ütles niimoodi natuke õnnetu häälega, et ega me ei saa ju põhiseadusesse kirjutada, et president peab nimetama, et niimoodi põhiseadusesse ei kirjutata. Ei läinud palju aega mööda, kui ikkagi tuli välja, et oleks pidanud kirjutama „peab“. See aeg tuli üsna ruttu kätte, kui Lennart Meri põtkis ja ei lasknud Mart Laaril ministreid vahetada.

Minu teine mälestus puudutab põhiseaduse preambulit. Sellega on mul kõige isiklikum side. Preambulit tegi mingisugune komisjon, ma ei mäleta, milline. Seal oli tubli ERSP-lastes esindus ja nad tahtsid sinna preambulisse sisse kirjutada kuupäevaliselt, millal algas okupatsioon, millal anneksioon ja muud sellised vägisõnad. Siis ma natukene ironiseerisin ja ütlesin, et need pole eriti asjad, millega tulevaste põlvete ees eputada, ning et kas te tahate sinna seitsmesaja-aastase orjaöö ka sisse kirjutada. Assamblee suures saalis kirjutasin suvalisele paberitükile preambuli teksti. See ei olnud muidugi minu looming, vaid natuke modifitseeritud 1938. aasta põhiseaduse preambul. Esitasin selle ning suures saalis läks see hääletusel läbi. Kogu see „Kõikumatus usus ja vankumatus tahtes [...]“ tuleb muidugi 1938. aasta põhiseadusest. Aga seal on üks täiendus, mida 1938. aasta põhiseaduses ei ole. See on eesti

rahvuse, keele ja kultuuri säilimine läbi aegade. Selle rea sünnilugu on selline. Võrumaa legendaarne ühe käega metsavend, nüüd juba kadunuke Alfred Käärmann küsis minu käest, et Kaido, kas seda tõesti põhiseaduses kirjas ei olegi, et Eesti riik on eesti rahva jaoks. Tõepoolest ei olnud. Vaatasin kõik eelmised põhiseadused läbi ja mitte kuskil seda öeldud ei olnud. Ja niimoodi see rida sinna tekkis. See on ilmselt kõige rohkem tsiteeritud põhiseaduse koht tänase päevani välja, Postimehe päises ja ka mujal. Viimane väikene finess on see, et minu tekstis oli eesti rahvus, keel ja kultuur. Siis tulid juristidest eksperdid [Erik-Juhan] Truuvälja juhtimisel ja ütlesid, et keel on kultuuri osa ning tõmbasid keele maha. Ja aastal 2007 tehti põhiseaduse täiendus ja kirjutati keel sinna uuesti sisse.

Uno Lõhmus: Suur tänu Kaido Kamale. Sõna saab Liia Hänni, kes jätkab meenutustega.

Liia Hänni: Meil Kaido Kamaga on poliitikas tihti juhtunud, et teatepulk käib ühe käest teise kätte. Meil on ka nii mõndagi ühist. Me oleme niinimetatud kuulsad kahel toolil istujad, kes olid nii Eesti Kongressis, Eesti Komitees kui ka ülemnõukogus kohal, kui tegime ajalugu.

Mineviku meenutamise ülesannet täites avastasin, võib-olla on see naiste eripära, et mu emotsionaalne mälu on palju pikem kui faktimälu ja mul tuli üsna palju konsulteerida Põhiseaduse Assamblee redaktsioonitoimkonna materjalidega. Need on küll väga hõredad, sest aeg oli nii kiire, protokolle me eriti koostada ei jõudnud, aga assamblee stenogrammid, jumal tänatud, on olemas.

Täna seks konverentsiks minevikku sukeldudes meenus mulle kõigepealt Põhiseaduse Assamblee viimane, 30. istung 10. aprillil 1992. Lihvisime põhiseaduse ja põhiseaduse rakendamise seaduse teksti. Seda oleks võinudki tegema jääda. Viimase hetkeni hääletasime erinevaid parandusi põhiseaduse eelnõusse, kõige rohkem oli neid põhiseaduse teises peatükis, mis oli üldse meile raske harjutus – põhiõigused, vabadused ja kohustused. Veel oli laual rakendusseadus. Omaette ooper oleks rääkida sellest, kuidas see sündis. Aga vaja oli lõpetada. Meie read olid hõredad, kvoorumit enam polnud. Päevakavas oli veel võtta vastu pöördumine eesti rahva poole. Selle teksti algvariandi oli ette valmistanud Ain Kaalep. Me muudkui redigeerisime seda. Vahepeal vaevus kahtlus, kas meil üldse jätkub jõudu pöördumine vastu võtta. Seitse kuud tööd tohutuse pingeväljas, sisemisi vastuolusid ületades ja

väljastpoolt tulevate rünnakute all, oli paratamatult jätnud oma jälje. Meenu-tasime lahinguüksust, kes oma ülesande täitmiseks oli viimase välja pannud.

Põhiseaduse Assamblee läkituses eesti rahvale seisab: „Oleme andnud oma parima, mida oskasime ja suutsime praeguses ajaloolises olukorras. Nüüd on otsustamise järg eesti rahva käes.“ Selles pöördumises avaldub natuke ka see, mida me tundsim. Tõsist hirmu, et rahvas võiks eelnõu tagasi lükata, ma ei tundnud – vajadus põhiseaduse järele oli niivõrd ilmne. Rõõmustas rahva valdav toetus põhiseadusele – pea 92% (91,9%). Hääletamisel osales kaks kolmandikku (66,8%) nimekirjadesse kantud Eesti kodanikest. Palju õnne peatselt saabuva põhiseaduse kolmekümnenda aastapäeva puhul!

Tõesti, juba kolmkümmend aastat! Selle aja jooksul on riigi põhiseaduslik vundament püsinud sisuliselt muutumatuna, kui mitte arvestada riigikaitset sätestava peatüki vastavusse viimist kaasaja nõuetega. Kuigi survet põhi-seaduse muutmiseks on päris mitmel korral ette tulnud, nii ka tänasel päeval, on riigi õiguslik raamistik püsinud.

Minu ülesanne on tuletada meelde, kuidas toimusid olulised põhi-seaduslikud valikud, mis on kujundanud Eesti riikluse tänast päeva. Teen seda ühena nendest Eesti kodanikest, kellele saatus andis võimaluse riigi vundamendi ladumisel kellut käes hoida.

Põhiseaduse Assamblee alustas tööd 13. septembril 1991. Ülemnõukogu poolt püstitatud tähtaeg oli esitada eelnõu 15. novembriks, seega oli esialgu antud tööks aega kaks kuud. Mõned assamblee liikmed polnud varem kunagi käinud Toompeal, nende jaoks oli see olnud punaste pesa, teised jällegi olid pikalt olnud võimuga sina peal. Nüüd tuli meil koos pingutada ja kahe esinduskogu – ülemnõukogu ja Eesti Kongressi – poolt antud töökäsk täita. Teen siinkohal kohe kummarduse Põhiseaduse Assamblee juhatajale Tõnu Antonile, kelle targal ja vaimukal juhtimisel assamblee oma käänulise ja ohtliku teekonnaga hakkama sai.

Kuidas tekib eimillestki põhiseadus? Istud Toompeal istungite saalis ja vaatad tühja klapplauda. Puldis on professor Rein Taagepera, kes tutvustab Põhiseaduse Assamblee liikmetele presidentaalsete ja parlamentaarsete süsteemide rahvusvahelist võrdlust. Kokkuvõttes: stabiilsemad on parlamen-taarsed süsteemid, kuid küsimus taandub sellele, milline on konkreetne parlamentaarne mudel. Järelikult otsustab just mudeli valik, kas meil õnnestub vältida esimese iseseisvusaja valusat kogemust, kui ühiskonna valupunktidele otsiti lahendust põhiseadusliku riigikorralduse muutmise-ga.

Riigikorralduse stabiilsuse taotlus oli üks juhtlõngadest, mille ümber assamblee hakkas põhiseaduse kangast kuduma, kui võtta traditsioonilise vundamendi ladumise kõrval kasutusele veidi naiselikum kujund.

Esimene oluline valikukoht, kas eelistada presidentaalset või parlamentaarset riiki, saabus assamblee 5. istungil 11. oktoobril, kui hääletusega valiti välja eelnõu, mis sai assamblee töö aluseks. Presidentaalse süsteemi esindajana oli stardijoonel 1938. aasta põhiseadus, ülejäänud neli eelnõud (Raidla, Kulboki, Lepsi ja Adamsi omad) tuginesid parlamentaarsetele süsteemile, nagu eelnõude autorid ise oma tööd tutvustasid. Assamblee alustamise ajaks oli Pätsi põhiseaduse jõustamise keerukus kui mitte võimatus selgeks vaieldud. Formaalselt kehtiva 1938. aasta põhiseaduse esitamine eelnõude konkursile oli õigusliku järjepidevuse range liini esindajate algatus, mida toetas vaid mõni Põhiseaduse Assamblee liige.

Parlamentaarset riiklust toetavatel eelnõudel oli üks selge erinevus – presidendivõimu ulatus ja tugevus. Konkureerival hääletusel, kus vähima toetusega eelnõu kukub välja, jäid viimasesse otsustavasse hääletusvooru konkureerima Jüri Adamsi eelnõu ja Jüri Raidla eelnõu. Tulemusega 29 : 22 väljus võitjana Adamsi eelnõu. Lõpphääletusel andis aluseks võetud eelnõule toetuse 37 assamblee liiget kohal olnud 49 liikmest. Vaielda võib selle üle, mida hääletustulemus näitab: kas see oli poliitiline valik, kus assamblees esindatud Eesti Kongressi saadikud panid ERSP eestvedamisel oma enamuse maksma? Või oli see hoopis sisuline valik, kus eelistati selgelt parlamentaarset riiki, milles president omaette võimukeset ei kujuta? Julgen arvata, et ülekaal Adamsi eelnõu kasuks tekkis mõlema faktori koosmõjul. Kuid ka Raidla töögrupi eelnõu ei langenud menetlusest välja, vaid mõjutas oluliselt kogu põhiseaduse ettevalmistamise käiku. Polnud haruldane, kui toimkonna esimees tekstis toimunud muudatusi selgitades kandis ette, et sätte esimene lõik on Adamsi, teine aga Raidla tekstist.

Tuletame siinkohal meelde, milline oli aluseks võetud Adamsi töögrupi eelnõu keskne riigiõiguslik konstruktsioon. Rahvale oli võimu teostamiseks ette nähtud kaks hooba: riigikogu valimine ja rahvahääletus; lisaks veel nõuandev rahvaküsitlus, mis paljudes demokraatlikes riikides on kasutusel. Parlamentaarset riigi oluline võimukese on rahva poolt otse valitud Riigikogu, mis eelnõu kohaselt koosnes sajast liikmest kolmeaastase mandaadiga. Hiljem lisasime ühe liikme ja mandaadi pikendasime neljale aastale. Riigikogu valimiseks oli esitatud kaks varianti: proportsionaalsed

nimekirjavalimised või siis segasüsteem, kus pooled rahvaesindajad valitakse nimekirjadest ja teine pool isikuvalimiste tulemusena.

Etteruttavalt võib öelda, et ilma suuremate vaidlusteta langes assamblees valik proportsionaalse valimissüsteemi kasuks.

Ka riigipea valimiseks oli eelnõus esitatud kaks alternatiivset varianti: riigivanema (selline oli riigipea nimetus eelnõus) valib Riigikogu koosseisu häälteenamusega või valijameeste kogu, kuhu lisaks Riigikogule tulevad kohale esmatasandi kohalike omavalitsuste esindajad. Riigipeal puudus eelnõu kohaselt seadusandliku algatuse õigus, välja arvatud õigus algatada põhiseaduse muutmine (hiljem Adams õiendas, et see on eksitus). Riigivanema veto murdmiseks seadust mitte välja kuulutada oli vaja, et seaduse muutmata kujul vastuvõtmist pidi toetama kaks kolmandikku hääletamisel osalenud Riigikogu liikmetest. Sellest kujunes töö käigus üks keskne küsimus riigipea võimu määratlemisel seadusloomes.

Nagu parlamentaarses riigis tavapärase, lasus riigipeal ülesanne nimetada ametisse peaminister ja ministrid, aga neil pidi olema parlamendi koosseisu enamuse toetus. Seda nõuet kehtivast põhiseadusest ei leia; võimalik on moodustada ka vähemusvalitsus ja neidki on kolmekümne aasta jooksul ette tulnud.

Erakorraliste valimiste võimalus oli Adamsi eelnõu kohaselt väike – vaid siis, kui Riigikogu lükkab korduvalt tagasi riigivanema pakutud peaministri kandidaadi ega suuda ka ise enamusvalitsust moodustada. Siis sai riigivanem välja kuulutada Riigikogu erakorralised valimised. Seni ei ole Eestis erakorralisi valimisi toimunud. Viimased nädalad on andnud aimu, millises olukorras see võib juhtuda – siis, kui Riigikogu on „kinni kiilunud“.

Põhiõiguste ja vabaduste osas oli Adamsi eelnõu liberaalne, nähes ka mittekodanikele õiguse kuuluda erakondadesse ja püsielanikena osaleda kohalikel valimistel. Erakondadesse kuulumise õigus sai töö käigus ekspertide ettepanekul tühistatud, kohalikel valimistel saavad mittekodanikud hääletada. Kas nüüd, seoses Venemaa agressiooniga Ukraina vastu, peaksime põhiseadust muutma? Kas Eesti riigikorraldus peaks olema päevapoliitiliste jõudude meelevaldas? Minu meelest tuleks sellest hoiduda ja uskuda Ukraina võitu. Ma arvan, et need sündmused, mis päevakajaliselt juhtuvad ja mis on väga rasked, ei peaks kajastuma Eesti põhiseaduses. Õigem oleks jääda truuks põhiseaduse loomisel valitud väärtushinnangutele, sest nendes kajastuvad tolle aja vabaduse ja demokraatia ideaalid.

Järgnevat kaht kuud, mil toimusid eelnõu esimene, teine ja kolmas lugemine, võib iseloomustada kui kõige loomingulisemat aega assamblee töös. Kõik seitse assamblee toimkonda said oma töölauale aluseks võetud eelnõu vastavad peatükid. Mina kuulusin esimesse toimkonda, mille ülesanne oli viimistleda põhiseaduse preambul, üldsätted, rahva võimu käsitlev peatükk ja seadusandluse ning põhiseaduse muutmise osa. Tuleb tunnistada, et aluseks võetud eelnõu riigikorralduslik mudel ei piiranud kuidagi toimkonna liikmete mõttelendu. Toimkonna enamus asus seisukohale, et Riigikogu peaks olema kahekojaline. Ideaalse variandi pakkus riiginõukogu moodustamiseks toimkonna üks auväärne liige: külavanemad on vallavolikogus, vallavolikogu esimehed on esindatud maakonna volikogus ja sealt edasi on maavanemad kohal riiginõukogus. Kahekojalise Riigikogu ettepaneku lükkas assamblee veenva häälteenamusega tagasi (31 : 6), sest see tundus meile liiga keeruline ning ka väliseksperdid ei soovitanud, et väikesel riigil oleks nii keeruline seadusandlik võim.

Rohkearvulistel hääletustel, kus langetati otsuseid assamblee liikmete apellatsioonide ja teksti ilmunud alternatiivide kohta, said selgeks ka eelnõu peamised vaidlus- ehk valukohad. Siinkohal on ilmselt vaja selgitada, et apellatsioon oli ettepanek muuta toimkondade poolt ette valmistatud teksti sõnastust, alternatiiv tuli mängu pärast seda, kui teise lugemise lõpul moodustati redaktsioonitoimkond, mida mul tuli juhatada. Toimkonna mandaat polnud üheselt kokku lepitud ja nii tuli meil ristelda kariderohkes vees, hoides silme ees kindlat eesmärki: eelnõu peab valmima ja latti ei tohi alla lasta. Suur tänu veel tagantjärele redaktsioonitoimkonna liikmetele, kellega koos sai Toompeal pikki tööpäevi tehtud! Kurvastusega pean nentima, et redaktsioonitoimkonna kaheksast liikmest neli on meie hulgast jäädavalt lahkunud.

Üheks keskseks vaidlusküsimuseks sai assamblees presidendi valimise viis. Konkureerisid kaks kontseptsiooni, mida kandsid ühelt poolt Jüri Adamsi ja teiselt poolt Jüri Raidla töörühma eelnõud. Mõlemat aga ühendas arusaam, et presidendi valimise viis ja tema mandaat on omavahel seotud. Niisiis, kas kaudselt valitud nõrga võimuga president või otse rahva poolt valitud president, kellest saab põhiseaduslikus konstruktsioonis iseseisev võimukese.

Kõige kirklikumad kõned assamblees peetigi presidendi valimise teemal. Olen seda iseloomustanud kui füüsikute ja lüürikute kokkupõrget. Füüsikute

ettekujutuse kohaselt (neljandat toimkonda, kes tegeles presidendi institutsiooniga, juhatas füüsik Peet Kask; ka Rein Taagepera on füüsiku haridusega) pidi põhiseaduse juriidiline konstruktsioon tagama riigikorralduse stabiilsuse. Kahes rahva valitud põhiseaduslikus institutsioonis nähti võimalikku ebastabiilsuse allikat. Lüürikute jaoks, keda esindasid Eesti väljapaistvad kirjamehed Hando Runnel ja Ain Kaalep, oli esmatähtis ühiskond ise – rahvas kui riigivõimu kandja koos oma soovide ja vastutusega. Hando Runnel: „Me peaksime siiski oma ajalugu arvestades, rahvusliku riigi kogemuse nõrkust arvestades, vaatama riigipead kui peremeest.“ Pinget lisas olukord väljaspool assambleed, kus häält tegid peamiselt presidendi otsevalimise pooldajad.

Seda, kui oluline on presidendi valimise viis, selgitas assamblee liikmetele korduvalt presidendi institutsiooni kujundamisega tegeleva neljanda toimkonna esimees Peet Kask. Ta võrdles presidendi rolli poliitikas ringikohtuniku omaga poksis. „Ringikohtunik ei võta vastu otsust, kes võitis – selleks on punktikohtunikud. Ringikohtunik vaatab, et võistlus toimuks määrustepäraselt, ta püüab kohtumist nii-öelda tasakaalustada. Kokkuvõttes, ka parlamentaarsüsteemi president peaks hoiduma endale poksikindaid kätte tõmbamast. Tema ülesanne on jälgida mängu ja hoolitseda selle eest, et mäng oleks reeglipärane ja see on kõik.“

Assamblees eelnõu kolmel lugemisel toimunud hääletustel jäi iga kord napi enamusega peale presidendi kaudne valimine, kuigi alguses pidi seda tegema valimiskogu, siis Riigikogu. 1991. aasta detsembris, vahetult enne jõule avalikustatud eelnõus seisis: „Riigivanema valib Riigikogu. Riigivanema kandidaadiks võib olla sünnijärgne Eesti kodanik, kes on vähemalt nelikümmend aastat vana. Riigivanema valimise täpsema korra sätestab seadus.“

1992. aasta alguse päevad olid minu elus erilised. Lugesin, muudkui lugesin kodanike kirju, erinevate ühenduste seisukohavõtte ning artikleid avalikustatud eelnõu kohta. Ainuüksi kirju oli üle viiesaja. Kõik avaldatud seisukohad ja ettepanekud tuli koondada, et assambleel tekiks ülevaade, kuidas meie ühistöösse suhtutakse. Saabunud rikkalik tagasiside oli üldiselt konstruktiivne ja loodetavasti ajendatud soovist eelnõu paremaks teha. Aga oli ka väga kriitilisi arvamusi, seda ka juristkonna esindajatelt. Põhiline etteheide seisnes selles, et rahval on riigivõimu teostamiseks liiga vähe hoobasid – eelkõige peeti silmas seda, et rahval puudub võimalus presidenti valida. Leiti, et riigivõim ei ole tasakaalustatud, kuna riigipea võim on liiga väike – ta ei saa mõjutada parlamenti ja valitsust. Nõuti, et riigipeal oleks

seadusandliku algatuse õigus ja tema edasilükkava veto murdmine peaks toimuma vähemalt Riigikogu koosseisu enamusega. Paljudes kirjades muretseti, et eelnõu ei pruugi sellisel kujul rahvahääletusel toetust leida.

Põhiseaduslikest institutsioonidest oli rahva vaieldamatuks lemmikuks president. Mitte riigivanem, nagu eelnõus kirjas, vaid just president. Inimesed leidsid, et ei tasu originaalitseda – tuleb kasutada rahvusvaheliselt mõistetavat riigipea nimetust, nagu see oli ka 1937. aasta põhiseaduses.

Pole mingi saladus, keda kirjade saatjad Eesti presidendina ette kujutasid. Mõnes emotsionaalses kirjas oli see lausa luulevormi valatud. Tahan veel kord kummutada kuulujutu, et presidendi valimise kord põhiseaduses olevat ajendatud soovist tõrjuda auväärt Arnold Rüütel Kadriorust, kuigi elu ise on selle kummutanud. Julgen kinnitada, et päevapoliitika ei mõjutanud meie peamisi riigiõiguslikke valikuid. Küll aga kajastus avaliku arvamusega kompromissi leidmise soov põhiseaduse rakendamise seaduses, mille kohaselt presidendi valimise esimene voor pärast põhiseaduse jõustumist toimus rahvahääletuse korras. Tulemus on teada.

Õnneks läks nii, et assamblee ei pidanud eelnõule saabunud rohket tagasisidet üksinda „läbi närima“. Kardan, et see oleks meile lausa üle jõu käinud. Ülemnõukogu otsusega „suunati meile appi“, täpsemalt küll tehti assambleele ülesandeks muuta ja täiendada koostöös Jüri Raidla juhitud eksperdigrupiga põhiseaduse eelnõu enne selle lõplikku üleandmist ülemnõukogule. Kuidas ja mis asjaoludel ülemnõukogu otsus sündis, väärib eraldi tähelepanu. See oli Tõnu Antoni juhitud ülemnõukogu õiguskomisjoni elegantne vastukäik menetlusse antud eelnõule, mille kohaselt tulnuks Põhiseaduse Assamblee tegevus lõpetada. Pole halba ilma heata.

Koostöö ekspertidega oli viljakas. Ühise laua taga said kokku kahe konkureeriva põhiseadusliku mudeli pooldajad. Süvenesime eelnõu igasse sättesse, vaidlesime ja püüdsime leida sõnastust, mis oleks juriidiliselt täpne ja üheselt mõistetav. Praktiliselt uue redaktsiooni sai põhiseaduse teine peatükk, mille viimistles rahvusvahelise õigusega haakuvasse vormi austatud Jüri Pöld. Mõne nädalaga jõudsime ette valmistada põhiseaduse eelnõu praktiliselt uue redaktsiooni.

Ühistöö tulemused oli vaja ette kanda ja leida toimunud muudatustele assamblee liikmete toetus. See ei läinud sugugi lihtsalt, kiivalt jälgisid toimekonnad nende osalusega sündinud tekstides toimunud muudatusi. Uus redaktsioon tähendas, et uuesti tuli hääletada redaktsioonitoimekonna ja

ekspertide esitatud alternatiive ja assamblee toimekondade apellatsioonide toimunud muudatuste tühistamiseks või uue tekstiga asendamiseks. Olime ekspertidega kokku leppinud, et esitame assambleele uuesti arutamiseks sellisedki põhimõttelised alternatiivid, mille suhtes assamblee on juba varem seisukoha võtnud.

See puudutas ka presidendi valimise küsimust, mida Jüri Raidla oma ettekandes assamblee 24. istungil kirjeldas kui hirmu ja armu vahekorda: „Ühed tunnevad hirmu nn presidendidiktatuuri ees, teiste jaoks pole vähem jube nn parlamenditürannia. Ühed tunnevad hingetäitvat sümpaatiat parlamendi suhtes, teiste jäägitu armastus kuulub jälle presidendile. Keskee leidmine nende vahel polegi nõnda lihtne.“ Ekspertide poolt kaitses presidendi otse rahva poolt valimist Rein Lang, kes lõppkokkuvõttes leidis, et ei ole piisavalt riigiõiguslikke argumente, et rahva enamuse tahet ignoreerida.

Jällegi peeti palju kirglikke kõnesid, korduvalt esitati ettepanekuid hääletamine selles olulises küsimuses edasi lükata. Aga otsustada oli vaja. Tulemus: 13 poolt- ja 21 vastuhäälega lükati ekspertide pakutud presidendi otsevalimise alternatiiv tagasi. Toetust ei leidnud ka presidendi seadusandliku veto tugevdamine ja teised ettepanekud, mis oleks presidendi võimu kasvatanud.

Kui proovida kujundlikult kirjeldada kahte konkureerinud riigiõiguslikku mudelit, siis üks neist püüdis lahendada kahe keha probleemi – seadusandliku ja täitevvõimu tasakaalustamist presidendi abiga –, teine aga sisaldas kolme võimukeset, kus ka presidendil oli arvestatav võim, eriti seadusloome mõjutamisel. Füüsiku haridusega inimesena tean, et kahe keha probleemil on lahendus olemas, kolme keha probleemile seda alles otsitakse.

Mulle on süüvinud meelde see kriitiline hetk, kui eksperdid teatasid, et nad ei saa enam osaleda põhiseaduse eelnõu viimistlemisel, kuna assamblee on lõplikult eelistanud teistsugust riigiõiguslikku mudelit. Ausalt öeldes, kõhe tunne oli. Me olime endale võtnud tohutu vastutuse. Vaja oli lisada põhiseaduse teksti selline presidendi valimise kord, mis tõstaks Riigikogu poolt valitud presidendi kõrgemale poliitilistest erihuvidest ja võimaldaks täita võimude tasakaalustaja põhiseaduslikku ülesannet. Riigikogu koosseisu kahe kolmandiku toetuse nõue tuleneb sellest eesmärgist. Õnneks suutsime ette näha ka võimalust, et Riigikogu ei pruugi sellise üksmeeleni jõuda. Tagavaraväljapääsuks sai valimiskogu, mis oli juba Adamsi töögrupi eelnõus pakutud ühe võimaliku presidendi valimise variandina.

Iga kord, kui kätte jõuab vabariigi presidendi valimine, jälgin toimuvat ärevusega. On tulnud ka pisaraid valada, kui pettunud valijamehed Estonia kontserdisaalist laiali läksid. Kriginaga küll, aga tuleb tunnistada, et presidendi valimise taha pole meie riigielu küll pidama jäänud.

Ekspertide ettepanekul lisas assamblee presidendile õiguse kuulutada valitsuse ettepanekul välja erakorralised Riigikogu valimised – säte, mis pole siiani kasutust leidnud.

Viimastel aastatel oleme näinud, kui oluliseks on saanud põhiseaduse säte, mis võimaldab valitsusel siduda eelnõu usaldusküsimusega. Algselt oli selle mõtte kaitsta vähemusvalitsust Riigikogu suva eest. Praegu on eelnõu sidumisest usaldusküsimusega saanud abivahend obstruktsiooni ületamiseks. See ei peaks nii olema, miski on mäda meie erakondlikus poliitikas.

Enne põhiseaduse rahvahääletust kolmkümmend aastat tagasi oli ees veel üks tõke – reaalne oht, et ülemnõukogu hakkab eelnõud muutma ja pole teada, millega see lõpeb. Leiti, et Põhiseaduse Assamblee poolt ülemnõukogule esitatud põhiseaduse eelnõu tuleb lugeda vähe tuginevaks Eesti rahva üksmeelele. Kokkuvõttes saavutati pingeliste arutelude tulemusena kompromiss: ülemnõukogu ise ei hakka eelnõu muutma, küll aga peab seda tegema assamblee. Assambleed kohustati üle vaatama ülemnõukogu liikmete ettepanekud ja arvestama rahva arvamusega. Kompromissile aitas kaasa ekspertide juht Jüri Raidla, kes rõhutas põletavat vajadust põhiseadus kiiresti vastu võtta.

Viimane ring tööd eelnõu kallal oli keeruline, sest pinged väljaspool assambleed jõudsid ka assambleesse. Kui pidin järjekordselt minema kõnetooli varem mitu korda läbi hääletatud alternatiive esitlema, sai nii mõnegi kolleegi kannatus otsa. Sain kuulda, et redaktsioonitoimkond on ületanud oma volitused, tuues assamblee ette ülemnõukogu ja uuesti ka ekspertide ettepanekud. Trooja hobune ... Süüdistuste laviini all hoidsin kahe käega kõvasti kõnepuldist kinni, et mitte lahkuda. Tagantjärele võib öelda, et kasutasime assambleele antud lisaaega maksimaalselt oluliste valikute veelkordseks kaalumiseks ja eelnõu lihvimiseks. Just selles viimases etapis lisandus presidendi õigus alkatada põhiseaduse muutmist ning valitsuse moodustamise kord sai praeguse kuju.

Kokkuvõttes, Eesti Vabariigi põhiseadus sündis valu ja vaevaga, aga mis kõige olulisem, ta on armastuse laps. See isetu armastus Eesti vastu ja hoolimine meie riigi ja rahva püsimisest kujutab endast põhiseaduse vaimu, mis on sama oluline kui põhiseaduse säte ja mõte. Hoiame põhiseaduse vaimu!

Uno Lõhmus: Aitäh Liia Hännile emotsionaalsete lõppsõnade eest! Meil on saalis ka teisi Põhiseaduse Assamblee liikmeid ja eksperte, kes aitasid kaasa põhiseaduse loomisele. On teil küsimusi, märkusi või kommentaare?

Rein Lang: Mul oli au olla Põhiseaduse Assamblee redaktsioonitoimkonna ekspertide reas ja ma olin ka üks Raidla töörühma liikmetest. Ma tahan ümber lükata ühe müüdi, millest Kaido Kama pisut ka rääkis. Ma arvan, et presidentaalsuse ja parlamentarismi debatt lõppes sellel momendil, kui langes ära idee jõustada 1938. aasta põhiseadus. Sellest momendist peale me rääkisime parlamentaarsete riikide nüanssidest. Ja seda ma tahan küll öelda, et Jüri Raidla töörühmal ja tema esitatud projektis ei olnud presidentaalse riigiga mingit pistmist. Küsimus oli presidendi kui tasakaalustava institutsiooni tekkimises, kas ta valitakse otse või mitte. Selle üle käis vaidlus veel tükk aega ja Liia ütles väga õigesti, et assamblee hääletas seda veel eraldi vahetult enne viimast otsust panna põhiseadus rahvahääletusele, mis oli minu meelest väga õige otsus.

Mina tahan väga tunnustada Tõnu Antonit, sest oht, et kogu sellest tööst midagi välja ei tule, oli ju tegelikult väga suur. Me andsime endale väga selgelt aru, kui me hõbemedali saime seal nende erinevate projektide hääletusele panemisest, et mäng käis väga palju ka selle peale, et kelle eelnõu läheb aluseks, ja kui ei oleks tehtud seda valikut, siis ma olen päris kindel, et see tulemus oleks olnud hoopis teistsugune. Mitte et Jüri Raidla töörühma eelnõu oleks saanud põhiseaduseks, vaid et assamblee tegevus oleks võib-olla kokku jooksnud. Nii et nagu Tõnu [Anton] ühes foorumis on öelnud: tegemist oli poliitilise protsessiga, mille tulemus oli poliitilise poole pealt hiilgav. Juriidiliste nüansside üle võime tänaseni lõpmatuseni vaielda, aga poliitiliselt oli see minu arvates Eesti ühiskonna üks suuremaid saavutusi. Nimelt jõuda selleni, et see põhiseaduse eelnõu hääletusele läks. Teada oli seegi, et ta kogub igal juhul enamuse, suure enamuse hääli. Aga see, et jõuda selleni, et mingisugune tekst, mis tegelikult üldse on väärt selleks, et nimetada seda põhiseaduseks, rahvahääletusele läheks, selleks tuli ületada hästi palju poliitilisi karisid. Mängulusti oli paljudel, nii et selle protsessi juhtimine oli ikka Augeiase tallide puhastamine.

Liia Hänni: Ma kommenteeriksin veidi seda riigikorralduse mudeli valikut. Nagu ma ka välja tõin, tsiteerides Taagepera, kõik sõltub sellest, milline on konkreetne mudel. Tõepoolest jäid ju lõppude lõpuks omavahel konkureerima kaks parlamentaarse riigikorra mudelit. Jüri Adamsi eelnõust välja

kasvanud eelnõu toetus lihtsale mudelile, kus on vaja tasakaalustada seadusandlik võim ja täitevvõim. President on selle tasakaalustamise süsteemi osa. Viimasel hetkel lisandus eelnõusse ka uus tasakaalustamise instrument, milleks on usaldushääletuse järel uute valimiste algatamine valitsuse poolt. Jüri Raidla töögrupi eelnõu andis presidendile suurema rolli seadusandliku võimu mõjutamisel – tugevam veto ja seadusandliku algatuse õigus. Muuseas, kompromissina sai president põhiseaduse algatamise õiguse. Tugevama võimuga president oleks muutunud omaette võimukeskuseks seadusandliku ja täitevvõimu kohal. Füüsikuna tõin võrdluseks kahe ja kolme keha probleemi lahendamise, kus kahe keha probleemil on stabiilne lahendus olemas, aga kolme keha probleemil see puudub. Me läksime nii-öelda lihtsama mudeli teed.

Kaido Kama: Lisan veel seda, et lõpuks see, mis on paberi peal kirjas, on teooria ja selle sisustab praktika. Meil väga palju sisustas presidendi võimu ikkagi Lennart Meri, kes kasutas ära kõik selle, mis oli vähegi põhiseaduses kirjas ja natukene rohkem ka. Mingit pidi on see alles tänase päevani. Ma mõtlesin just sellele, kui Ukraina sõda oli alanud ja [Joe] Biden vestles telefoni teel Balti riikide juhtidega. Meie poolt oli telefoni otsas [Alar] Karis, mitte Kaja Kallas. Biden ei tule mitte kunagi selle peale, et ta helistab Saksamaale ja räägib president [Frank-Walter] Steinmeieriga. Kuigi meie süsteem on sama mis Saksa süsteem.

Kalle Jürgenson²⁶: Selle põhiseaduse finišisse jõudmise eelduseks olid kaks asja: et aluseks võeti Adamsi eelnõu ja assamblee juht oli Tõnu Anton. Need olid põhitegurid, et see kõik üldse niimoodi finišisse jõudis. Aga üks asi, mida ma õiendada tahaks, on jutt, et presidendi valimise skeemi puhul oli aluseks eeldus, et keegi ei saaks presidendiks. Võin kinnitada, et põhiseaduse teksti loomisel seda kindlasti ei jälgitud. Kui kuskil üldse see teema üles kerkis, siis oli see põhiseaduse rakendamise seaduse eelnõu puhul, mida me ette valmis-tasime ja mis läks koos põhiseaduse tekstiga ülemnõukogusse ning millele tõmmati vesi peale. Meie koostatud rakendamise seaduse eelnõu unustati ja ülemnõukogu kirjutas uue. Põhiseaduse rakendamise eelnõu esialgses versioonis olid ette nähtud mõned piirangud nõukogudeaegse nomenklatuuri osalemisele riigivalitsemises. See oli tõesti koht, kust võib leida mingi-sugust iva sellest või selle osas, et keegi ei saaks olla president, kandideerida

²⁶ Kalle Jürgenson oli Põhiseaduse Assamblee liige. [Toim.]

Riigikogusse või olla kõrgetel riiklikel ametikohtadel. Ülemnõukogu asendas piirangud süümevandega.

Kahe eelnõu – Jüri Raidla eelnõu ja Jüri Adamsi eelnõu – kohta üks märkus: valik oli tõepoolest poliitiline. Sest kui ma meenutan kohaliku omavalitsuse peatükki, mille koostas seitsmes toimkond, mida mina juhtisin, siis selle peatüki koostamisel oleks meil olnud kindlasti palju vähem tööd, kui aluseks oleks olnud Jüri Raidla eelnõu. Ehkki seal olid sees nüansid, mis olid kaasa tulnud ennesõjaaegsest põhiseadusest, nagu näiteks võimalus kohalike omavalitsuste tegevus lõpetada, nad laiali saata, oleks meie töö läinud Jüri Raidla eelnõu puhul oluliselt kiiremini. Aga ka Adamsi eelnõuga saime hakkama, nii et lõpptulemus oli siiski täiesti rahuldav.

Liia Hänni: Kalle jutt ja viide seitsmendale toimkonnale toob mulle mällu selle raske hetke meie assamblee töös, kui see toimkond oli läinud lõhki ja arutluse all oli „lihtne“ küsimus: kas lühike või pikk variant. Tõnu Anton võttis vaidluse vaimukalt kokku: „Kui me võtame aluseks lühikese variandi, siis sellele midagi lisades saame pika variandi; pikka varianti aluseks võttes võime ka lühikese saada.“ Sellest olukorrast väljapääs oli selles, et ma võtsin paberilehe ja kribasin sinna keskpika variandi, mille toimkond enam-vähem sellisel kujul ka aluseks võttis.

Kaido Kama: Veel paar isiklikku mälestuskildu. Ma ei tea, kas saalisviibijad on mõelnud selle peale, et ülemnõukogu augustiotsuses on kirjas Põhiseaduslik Assamblee, aga praegu me räägime Põhiseaduse Assambleest, et kuidas see metamorfoos siis juhtus. See muutus toimus tänu Ain Kaalepile, kes keelemehena protestis assamblees väga tõsiselt selle esialgse variandi vastu. Põhiseaduslik tähendab ju põhiseadusest tulenev. Talle küll prooviti selgeks teha, et ega meie ei saa ülemnõukogu otsust muuta, et nii on ja nii jääb. Lugupeetud keelemees läks natukene endast välja, et ei saa olla niimoodi, et meil on vales eesti keeles kogu assamblee nimi. Tõnu Anton oma geniaalse juhtimisega suutis selle probleemi ära lahendada. Mismoodi ja kust maalt alates hakati kasutama teist nime sellele kogule, seda mina öelda ei oska.

Uno Lõhmus: Ülemnõukogu nime ei muutnud?

Kaido Kama: Ei.

Uno Lõhmus: Ma esitan teile mõlemale sellise küsimuse: nüüd, kolmkümmend aastat hiljem tagasi vaadates, kas on midagi, mis oleks võinud põhiseaduses natukene teisiti sõnastatud olla või mõnda teist põhimõtet oleks võinud järgida?

Kaido Kama: Riigikaitse peatükist me juba rääkisime, et need muudatused, mis tehti president Ilvese eestvedamisel, olid kindlasti väga vajalikud. Peale põhiseaduse jõustumist oli minul esimestel aastatel tunne, et teine peatükk on kaldu. Tulime nõukogude sotsialistlikest tingimustest, kus kõik oli riigikeskne, ja lõime pendli teise äärde, kus kõik läks inimesekeskseks ja avalikud huvid ei ole seetõttu piisavalt kaitstud. Nüüd ma arvan, et ei ole sellel peatükil häda midagi, et häda võib olla selles, kuidas me oleme ühte või teist sätet tõlgendanud.

Liia Hänni: Tahtsin kindlasti välja tuua selle, et Jüri Põld tegi tegelikult selle teise peatüki praktiliselt uue teksti, häälestades selle kooskõlla rahvusvahelise õigusega, mis meil assamblees natuke üle jõu käis. Olen mõelnud sellele, kas me midagi väga olulist töö käigus välja jätsime, kas midagi läks kaduma. Minu meelest üks niisugune mehhanism, mis oli algses Adamsi eelnõus, oli rahvaküsitlus lisaks rahvahääletusele. Ma arvan, et rahvaküsitluse saaks Riigikogu ka ilma põhiseaduseta sisse viia. Seda pole tehtud. Aga mulle tundub, et praegu olemegi olukorras, kus referendum on väga raske mehhanism, sihukene liiga jõuline meie jaoks. Samal ajal ma tajun, et rahvaga nõu pidada oleks vaja. Teiseks, ma olen mõelnud ka sellele, et mõnikord on hea, kui põhiseaduse tekst liiga täpseks ei lähe. Kui olid vaidlused perekonna üle, et kes võib perekonda kuuluda ja mis meil on perekond. Kui meil oleks see põhiseadusesse kindlalt sisse raiutud, siis oleks see vaidlus hoopis teise iseloomuga. Praegu saab ühiskond enam-vähem vabalt arutada ja vaielda selle üle, et keda me siis perekonnana tunnustame. Aga üldiselt põhiseadus ei ole meie elu minu meelest takistanud. Ja see on hea, et ei hakata põhiseadust süüdistama või kiiresti muutma. Ma arvan, et see ei ole vajalik, aga kindlasti juristidel näpud sügelevad. Täna, kui ma tulín siia, sattusin rongis istuma kõrvuti ühe noorte neidude kambaga ja nemad omavahel arutasid: issand kui põnev oli elu üheksakümnendate alguses, olid öölaulupeod ja küll tahaks ka midagi sellist! Ja ma saan täitsa aru, et igal põlvkonnal ju näpud ikkagi natuke sügelevad, et võiks ka ise seda põhiseadust uuesti veidi ümber kirjutada. Aga vaatame, mida tulevik toob.

Uno Lõhmus: Kas te sooviksite lõpuks veel midagi öelda?

Liia Hänni: Lihtsalt õnnitleme üksteist selle puhul, et meil on kolmkümmend aastat olnud rahulikku elu. Küll need kriisid ka lahenevad. Ilusat põhiseaduse kolmekümnendat aastapäeva kõigile!

Uno Lõhmus: Suur tänu, proua Liia Hänni ja härra Kaido Kama, selle vestluse eest! Arvan, et need vahetud mälestused muutuvad aja jooksul üha hinnalisemaks. Aeg teeb oma töö. Osa põhiseaduse tegijaid on juba lahkunud. Sellised kohati emotsionaalsed mälestused on väga vajalikud ja väärtuslikud. Suur tänu teile, et saite tulla ja mälestusi jagada!

Põhiseaduse Assamblee liige Hando Runnel, keda Liia Hänni arvas lüürikute gruppi, ei osalenud 10. juuni 2022. aasta konverentsil, kuid oli lahkesti nõus panustama põhiseaduse kolmekümnenda aastapäeva tähistamisse lüürikule omasel moel.

Hando Runnel

(Ühe põhiseaduse assambleelase mõlgutusi)

PÄIKESEMÄNGUD

Päikeselaiku peegliga seinale lasti,
pihuga katta liikuvat laiku sul kästi.
Vabariik oli, mäletad peeglit ja laiku.
Aeg oli alles sajandi alguse paiku.
Oligi omariik, oligi vabariik.
Lasti sul joosta ja püüda liikuvat laiku.
Rõõm oli suur, aga lõpuks kurblikku maiku:
olid kui tahes hoos, püüdsid kui tahes hästi,
kätte ei saanud sa ikka hüplevat heledat laiku.
Lõpp oli tsurr, lõpp oli viik, –
või tuli pilv ja polnudki päikeselaiku.

AEGAJALT

Me jõudsime mängides selleni, mida me ei teadnud.
Me teadsime sellest niipalju kui olime kuulnud kõneldavat.
Olime sellest kuulnud kuipalju, aga tegelikkus oli teine.
Keegi kõnelejaist ei olnud kujutanud asju nagu nad olid.
Me jõudsime jõudumööda ise selleni, millele oli aina osutatud:
Mis tähendab olla? Mis tähendab olla enesena?
Tuleme igavesest ja läheme igavesse, olles ajutised ajas.
Avastasin sinu kui äraseletatud osa igavesest.
Hakkasin armastama sind, kui nägin, kuidas armastad ennast.
Oleme ajutised osalised ajaloos, aga enneseda igavesed.
Oleme vabaduse lapsed, meie kohus on mööduda olevast.
See on tunne, mida tahtnuks teha lauluks, aga jäi laulmata.
Mängides jõudsime selleni, millest olime kuulnud kõneldavat,
Oskamata seda ikkagi lõpetada lauluna, millel oleks algus.

KUNAGI AMMU

Kui ma piimavoore tegin meiereisse,
mõni kogemata astus komparteisse,
mõni arem ainult julgeolekusse,
et tast jälgi ei jääks mälestusse.

MA OLEN “KASEKESES” KÄINUD

Ma olen “Kasekeses” käinud,
mu vastas istus Urmas Past,
must pahemal vist Urmo Kööbi
ja paremal Tiit Veeber vast.

Eeskambris nägin Soidro Marti.
Kas teenis ta veel Lennart Merd
tol ajal, küsida ma kartsin.
Mul polnud küllalt külma verd.

Veel nägin – vaimus – roojaliste.
Ka karjeriste KGB-st.
Ja kunagisi kommuniste.
Ja võitlusvendi ERSP-st.

Ma pisut kõigi seltsis käinud.
Ma justkui viimne seltsimees.
Muist kähku härradeks on läinud,
ma ikka nende – seltsimees.

Maailm on väga veider segu.
Võim rikkuda võib igameest.
Aeg nõuab aga õilsat tegu.
Mõnd tegu – puhtast südamest.

SAADA EUROOPLASEKS

Saada eurooplaseks – ihkasid eestlased ammu.
Kuidas küll püüdsid nad selle hääks lihvida sammu,
ikka ei tulnud see samm nendel välja, ei nüüd ega ammu,
ehkki neil südikust jätkub, ja nutti, ja kehalist rammu, –
ikka ei saa ega saa nemad selgeks eurooplase sammu.

Samm vist on õige, kuid miski ei laabu vist taktis.
Jalad on kammitsas tuhandes väikeses faktis,
millest Euroopa saab üle kui lennul, just tantsivas taktis, –
ei olda kinni seal päriselt üheski punktis ei paktis.
Eestlane olla eurooplane tahtis just toonis ja taktis.

Kust saada seda, mis puudub Euroopaski endas.
Vabadus, võrdsus, ja vendlus – just seal vastu taevast kõik lendas.
Kas söandad kuulata häält, mis kui loodus veel kõneleb endas:
karda ja valva ka kurja, mis pesitseb häduses endas,
mis kaugeist ilmust kui vaablaste vägi su juustesse lendas?

JÕGI VOOLAB

Jõgi voolab, kastan särgi jõkke,
hetkeks peatub jõgi, hetkeks panen tõkke,
võtan välja särgi, märja, jõese, veese,
nüüd see hetk on käes, on minu särgi sees see,
nüüd on elu jälle hetke jagu rikkam,
jõgi sest ei muutu, tema voogab ikka
vanaviisi, peatamata, katkemata voona,
omaenda algust unustava, lammutava loona,
aga särgis selles seiskuvad need rohelised lained,
elu lõhnad, linna laguained,
kõik mis ajalikult voolab alla jõkke,
püüan kinni, panen ajatõkke,
raamin nägemuste rahunenud ruutu,
seal on alles kõik, seal midagi ei muutu.